PERSPECTIVA ETIMOLOGICĂ ASUPRA FAMILIEI DE CUVINTE

Grigore BRÂNCUŞ
Universitatea Bucureşti

***Résumé**: Notre étude décrit des aspects du vocabulaire d'origine latine en roumain:son organisation dans des familles étymologiques constituées par la dérivation et, plus rarement, par la composition; le fait que l'héritage de celles-ci comme telles prouve les rapport de filiation directe entre le roumain et le latin; la différence entre les éléments hérités et les éléments empruntés.*
***Mots-clés:** composition, dérivation, emprunt*

Cuvintele moştenite din latină reprezintă componenta esenţială a vocabularului românesc. Prin vechimea lor, cele mai multe dintre acestea au circulaţie generală şi o mare frecvenţă în actul concret al comunicării. De la ele se formează numeroase alte cuvinte şi construcţii fixe (locuţiuni, expresii, frazeologii) cu caracter profund popular.

Prin criteriile expuse aici: circulaţie, frecvenţă, capacitate derivativă se determină aşa-numitul fond principal de cuvinte, a cărui esenţă este, evident, latină.

Din cercetările statistice întreprinse asupra lexicului provenit din latină rezultă că „limba română, cu ramificaţiile ei teritoriale, are 2188 de cuvinte de origine latină".[i] După aprecierile lui R. Todoran, aproape un sfert dintre acestea se află numai în dacoromână şi peste două sute numai în dialectele din sudul Dunării. Se desprind de aici două concluzii de ordin istoric foarte importante, anume că 1. româna s-a format pe un larg teritoriu romanizat, la nordul şi la sudul fluviului şi că 2. elementul romanic a persistat, fără întrerupere, de la origini până astăzi, pe teritoriul vechii Dacii.

Vocabularul latin transmis în română este constituit, în numeroase cazuri, din grupuri de cuvinte formate prin derivare, direct sau indirect, de la un termen de bază. De exemplu, *ac* şi *ață*, în aparenţă cuvinte izolate, au un radical comun la nivelul latinei: *acus* şi *acia*. De asemenea, *durea, dor, duios, duroare, dururos* înv. provin din etimoane organizate într-o familie lexicală: *dolere*, *dolus* (postverbal), **doliosus* (derivat din *dolinus* „durere"), *dolor*, *-orem*, *dolorosus*.

Uneori poate apărea un număr foarte mare de unităţi lexicale organizate într-un astfel de grup. De exemplu, în *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, *A-Putea*, 1907 – 1914, de I. A. Condrea şi Ovid Densuşianu, pe care se sprijină în bună măsură observaţiile noastre, sunt date laolaltă cuvintele: *holba* vb. (< *volvere), vâltoare*, ar. *vultor* (< **vol(u)toria*), *văltura* vb., *vultura* „tourbillonner; fouler les draps" (< *voltulare*), *volbură* (< *volvula*), *vâlvoare* (< *volvor*, - *orem*), *bulbuca* vb. (**volvicare*), *învoalbe* vb. înv. „rouler" (< *involvere*), *învolt* adj. (< *invol(u)tus*), *dezvolt* adj. înv. „epanoui" (< *disvolutus*) (de unde s-ar fi format vb. *dezvolta*), *suvoalbe* vb. „rouler, remuer, fouiller" şi *suvolbi* (< *sub-volvere*), *sovâlta* vb. „escocher la pâte" (< *sub-volutare*). Am lăsat deoparte ar. *vâlvător* „ensouple" şi *vâlvor* „trolius europaeus". După cum se vede, unele sunt bine cunoscute în limba de astăzi, altele aparţin în exclusivitate limbii vechi ori graiurilor regionale sau dialectelor din sudul Dunării.

Familiile lexicale etimologice privesc, de regulă, fondul latin al limbii. Ele sunt o dovadă că vocabularul moştenit este, în bună măsură, organizat în grupuri constituite în jurul câte unui nucleu comun, un vocabular înzestrat cu posibilităţi de a se dezvolta prin derivare şi compunere.

BDD-A5390 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 06:05:09 UTC)

Radicalul comun al unei familii etimologice se descoperă numai în latină, pentru că, din punctul de vedere al românei, elementele componente ale derivatelor nu sunt întotdeauna destul de clare. De exemplu, verbul *ire* „a merge" şi derivatele cu prefixe *exire*, *perire, subire* s-au păstrat întocmai în română: *ii* (în istroromână), *ieşi, pieri, sui*, dar înrudirea lor este evidentă numai în latină. De cuvântul de bază *albus* se leagă derivatele **albaster, *albitia,* cl. *albities, exalbidus*, care au devenit în română *alb, albastru, albeaţă, sărbăd*; numai *albeaţă* s-ar raporta direct la *alb*.

La fel, *jugum, *jugaster, jugulare,* cu un radical comun, se recunosc în reflexele româneşti *jug* (de aici *înjuga* şi *dejuga*), *jugastru* „copac cu lemn de esenţă tare din care se fac juguri" şi *junghia* (radicalul *jung* – cu un infix).

Unele familii conţin şi cuvinte formate prin compunere. Exemplele sunt puţine, pentru că acest procedeu nu este productiv nici în latină, nici în română: *caro, carnem* a fost transmis românei (*carne*) împreună cu derivatul **carnacius* (> *cârnaţ*), dar şi cu compusul *carnem – ligat* (> *cârneleagă*). De asemenea, *caseum* (> *caş*) şi *caseum – ligat* (> *câşlegi*), *coda*, cl. *cauda* (> *coadă*) şi compusul *coda-alba* (> *codalbă, codalb*). Lat. *medium* (> *miez*) s-a păstrat şi în compusele *mediam diem* (> *miazăzi*), *mediam noctem* (> *miazănoapte*), *medius locus* (> *mijloc*); *dimidietas,* contaminat cu un sinonim din substrat (comp. alb. *gjymës* „jumătate"), s-a păstrat în *jumătate*; s-au adăugat la acestea derivatele propriu-zise: *meridiare* (> *meriza* vb. în Oaş), *medulla* (> *măduvă*), *medullarium* (> *mădular*). Radicalul comun se recunoaşte numai printr-o analiză etimologică minuţioasă (cf. *CDDE*).

Prepoziţiile, care se apropie de valorile prefixelor, apar destul de des în compunerea lexicală din cadrul familiei etimologice. De exemplu, prepoziţiile *ad, de, ex, in, per, post* se întâlnesc în structura multor cuvinte. Astfel, *cald, căldare, căldură, scălda, scăldăciune* provin dintr-un grup etimologic alcătuit din *caldus* (cl. *calidus*, legat etimologic de vb. *caleo, -ēre* „a fi cald", care nu s-a păstrat), *caldaria, *caldura, exculdare, excaldatio*. La fel: *foale, fuior, înfoia, înfuleca, sufleca* au radical comun în latină dezvoltat cu prepoziţiile *in, sub, follis, *folliolus, *infolliare, infollicare, subfollicare*. Adverbul *poi* înv. (< *post*) se grupează etimologic cu *apoi* (< *ad-post*), *înapoi* (< *in – ad - post*), *poimâine* (< *post-mane*) şi prepoziţie *după* (< *de-post*).

Verbele *prinde, aprinde, cuprinde, deprinde* sunt derivate pe teren latin: *prendere,* cl. *prehendere*, *apprendere*, *comprendere*, *deprendere* şi, la fel, familia lui *pune: apune, depune, despune, prepune, răpune, spune* din lat. *ponere, apponere, deponere, disponere, praeponere, reponere, exponere*. Cu *intro* (> *întru*) s-au format *dintru* (< *de-intro*), *pentru* (< *per-intro*), *lăuntru* (cu *în, din: înlăuntru, dilăuntru*), din *illac-intro*.

Din familia lexicală moştenită în română cele mai multe derivate sunt cu sufixe, deşi latina, după cum se ştie, excela în derivate cu prefixe (ca greaca veche, germana, rusa etc.).

Într-o familie etimologică pot apărea, uneori, şi substantive postverbale alături de verbele respective: *dor* şi *durea* (*dolus* şi *dolere*), *fugă* şi *fugi* (*fuga* şi *fugire*), *luptă* şi *lupta* (*lucta* şi *luctare*), *papă* şi *păpa* (*pappa* şi *pappare*)[ii].

Numai elementele de origine latină sunt grupate în familii. Ele se deosebesc prin aceasta de împrumuturile din limbile vecine. Există, uneori, grupuri etimologice la cuvintele din slavă, maghiară, turcă, neogreacă, dar acestea sunt constituite doar din două – trei unităţi cu înrudire vizibilă, fără să formeze serii lungi de derivate ca cele latine; de exemplu: *drag* şi *dragoste*, *iubi* şi *ibovnic* (din slavă), *chip* şi *chipeş* (din maghiară), *geam* şi *geamgiu* (din turcă), *nostim* şi *nostimadă*, *plictisi* şi *plicticos* (din neogreacă) etc. În categoria împrumuturilor intră şi cuvintele din substrat (împrumuturi

BDD-A5390 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 06:05:09 UTC)

făcute de latina balcanică), cu precizarea că acestea apar complet izolate. În schimb, pe terenul intern al limbii, ele pot da naştere la familii lexicale foarte bogate; de exemplu, *mânz* are 15 derivate, *copil* 14, *buză* 12 etc.

Aşadar, faptul că vocabularul de origine latină din română apare organizat în familii etimologice, moştenite ca atare din latină, pune în lumină raporturile de filiaţie directă dintre română şi latină. S-ar desprinde de aici şi un criteriu de distingere a elementelor moştenite faţă de cele împrumutate. Pe seama moştenirii latineşti trebuie pusă şi predilecţia românei de a-şi dezvolta vocabularul prin mijloacele interne de derivare cu sufixe şi, mai rar, cu prefixe. De exemplu, *car* (< *carrum*) moştenit împreună cu *căra* vb., *cărare* (< *carraria*), *(în)cărca* (< *carricare*, *descărca* (< *discarricare*) se află la baza lanţului de derivate interne: *căruţ, căruţă, cărucior, cărucioară, căruţaş, cărucer, căroi, cărăuş, cărăuşi* vb., *cărăuşie, încărcătură* (cf. *CDDE*, nr. 253 – 258). Aproape de la fiecare cuvânt românesc se pot forma derivate cu sufixe.

În unele cazuri, în familia lexicală etimologică se cuprind şi cuvinte reconstruite pentru perioada străveche a limbii. De exemplu, adj., subst. *căsătoriu*, cunoscut în limba veche cu sensul de „om însurat, om cu casă, stăpân al casei" (de aici verbul *căsători*), e derivat de la un verb **a căsa* care, la rândul lui, ar proveni dintr-un lat. vulgar **casare* „a face casă, a se stabili, a întemeia o căsnicie"[iii]; pentru Occident, comp. sp., part. *casar* „a se căsători", it. *(ac)casare* id., *TDRY; DA*. În felul acesta, familia lui *casă* apare mai dezvoltată: *casă*, (< *casa*), v. rom. *căsar* adj., subst. „care posedă o casă, om însurat" (< *casarius*), **căsa* vb. (< **casare*).

Din familia etimologică a subst. *apă* (< *aqua*) fac parte *adăpa* (< *adaquare*) şi, probabil, un verb dispărut **apăta* (din lat. **aquatare,* cf. Haşdeu, EMR, II, s. *apăt*), de la care a derivat adj. *apătos* (în *DA*, derivat din **aquatosus*). S-ar adăuga aici *apos* (< *aquosus*), *apar* „aducător de apă" (< *aquarius*); în dicţionare, e dat ca derivat intern de la *apă*; la fel de Al. Graur, *BL*, 5, 1937, p. 88. Vechimea lui *apar* e motivată de realităţi româneşti istorice: în satele de deal şi de munte „se cară apă" de la fântânile din vale; de asemenea, în practicile creştine, se aduc, timp de patruzeci de zile, căldări de apă pentru pomana celui mort.

O modificare fonetică în structura radicalului latin se generalizează la întregul grup lexical, recunoscut întocmai în română; de exemplu, lat. *crassus* a devenit *grassus* (> *gras*), cu *g*, probabil sub influenţa lui *grossus* (> *gros*). Acelaşi fonetism apare şi la *grăsun* (< *grasso, -onem*) şi *îngrăşa* (< **ingrassiare*, cl. *incrassare*).

La fel, *grevis*, cf. *gravis* (> *greu*), cu *a* devenit *e* prin analogie cu *levis*, îşi păstrează fonetismul în **grevitas* cl. *gravitas* (> *greutate*), **grevitia* (> *greaţă*), **grevitiosa* (> *grecioasă* adj. înv. „însărcinată"), **ingrevinare* (> *îngreunare* „rendre enceinte"), **ingrevicare* (> *îngreca* „a însărcina"). Exemple de modificări fonetice accidentale extinse de la cuvântul de bază la toată familia lexicală se pot da încă, folosind dicţionarele şi cercetările speciale de etimologie.

În unele cazuri, româna a moştenit numai derivatele, fără termenul – nucleu. Din familia lui *domus*, cuvânt care nu s-a păstrat, s-au transmis românei derivatele *dominus, domina,* pop. *domnus, domna* (> *domn, doamnă*), adj. (*dies*) *dominica* (> *duminică*), adj. *domesticus* (> *domestic, dumestic; dumesnic,* variantă mai târzie, cu un sufix slav). De adăugat compusul *Dumnezeu*, în care se recunoaşte vocativul *domine*.

De la verbul *ago, -ere* „a mâna" (şi frecventativul *agito, -are* „a mâna mereu, încoace şi încolo") s-a păstrat numai adj. *agilis,* **agilus* (> *ager*). Lat. *auris* „ureche" s-a conservat numai prin diminutivul *auricula* şi, mai depărtate, verbele *audio, -ire* şi *ausculta, -are*. *Avus* „bunic" există printr-un derivat cu suf. autohton *–uş* : *auş* (general

BDD-A5390 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 06:05:09 UTC)

în aromână) şi prin diminutivul *avunculus* (> *unchi*). De asemenea, *gallus* „cocoş" s-a perpetuat numai prin derivatul *gallina* (> *găină*), de la care şi *gallinaceus* adj. „găinaţ". Lat. *lux* nu s-a păstrat, în schimb, derivatele acestuia sunt numeroase: *lucire,* cl. *lucēre* (> *luci*) (şi *lucesco, -ere*, incoativ, rom. *luceşte*), *lucor, -orem* (> *lucoare*), *lucifer*, *-erum* (> *luceafăr*), **tralucire*, cl. *tralucere* (> *străluci*, cu prep. *stră* – analogic), *lucubro, -are* „a lucra în timpul nopţii" (> *lucra*), *lumen, -inis* „lumină" (> *lume*), *luna* (> *lună*), *lunaticus* (> *lunatic*), **luminina* (> *lumină*), *luminaria* (> *lumânare*)[iv]. După cum se vede din acest ultim exemplu, procedeul derivării nu e întotdeauna clar, mai ales în cazurile în care radicalul apare cu diverse variante.

Problema originii derivatelor, în latină sau pe teren romanic, a fost mult discutată şi în lingvistica românească. Al. Graur şi Th. Hristea, între mulţi alţii, au susţinut mereu ideea derivării interne, chiar dacă în multe cazuri formele derivate se întâlnesc şi în limba veche, precum şi în alte limbi romanice, ori denumesc obiecte uzuale existente dintotdeauna în viaţa comunităţilor româneşti. Nu trebuie ignorat nici faptul că existenţa derivatelor atât în dacoromâna veche, cât şi în dialectele din sudul Dunării e un criteriu util pentru precizarea moştenirii directe din latină[v].

În concluzie, există dovezi suficiente să susţinem că vocabularul latin din română e organizat, de regulă, în familii lexicale etimologice, care exprimă raporturile de filiaţie directă dintre română şi latină.

Note

[i] Romulus Todoran, *Contribuţii de dialectologie română*, EŞE, Bucureşti, 1984. p. 137

[ii] Cf. Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, 1954, p. 153.

[iii] I. Coteanu şi Marius Sala, *Etimologia şi limba română*, Bucureşti, 1987, p. 17 – 20; în CDDE, *căsătoriu* ar descinde din lat. *casatorius*.

[iv] Cf. Michel Bréal et Anatole Bailly, *Dictionnaire étymologique latin,* Paris, Hachette, 1885.

[v] Pe larg, Marius Sala, în volumul citat mai sus, scris împreună cu I. Coteanu, la p. 94 ş. u.; v. şi cele scrise de noi în introducerea la noua ediţie a *Dicţionarului etimologic* al lui Condrea şi Densuşianu, Bucureşti, 2006, p. 14-15.

BDD-A5390 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 06:05:09 UTC)